

„PO OBOU STRANÁCH BALKÁNU“ – HISTORICKÉ, FOLKLORNÍ A LITERÁRNÍ ÚHLY POHLEDU

BOGOMILSTVÍ PRIZMATEM EMILIJANA STANEVA

Bc. Michal Fučík

Univerzita Karlova v Praze

PhDr. Jaroslav Otčenášek, Ph.D.

doc. Ginka Bakardzhieva, Ph.D.

V rámci literárního putování se dostáváme do města Veliké Trnovo, které má za sebou dalekou historickou minulost. Význam Trnova rapidně vzrostl po povstání Asenovců (1185–1187), kdy byl strategicky zvolen za hlavní město. Po následující dvě století byl významným administrativním, politickým, církevním i kulturním centrem, kde žil car, aristokracie i patriarcha. Dobový svědci jej popisují jako nejopevněnější město při pohoří Haemus. Osud města byl těsně spjat s osudem celé říše. Porozhlédneme se po Trnovu zprvu očima Konstantina Jirečka, ale hlavní těžiště bude v obrazu města jako místa vzpomínek a představ Emilijana Staneva, který jej zakomponoval do svých filozoficko-historických próz. Trnovo bylo město s nejméně výraznějšími společenskými kontrasty v zemi. Na jednu stranu bylo centrem oficiální ideologie státu a církve, na druhou to bylo město střetů s opozičními společensko-náboženskými hnutími. Právě vrcholné období střetů církve s bogomilským hnutím, tedy dobu protiheretických shromáždění (koncil v roce 1211 a církevní sněmy v letech 1350 a 1360) si autor vybral jako pozadí děje zmíněných knih. Bogomilové sice po sobě nezanechali téměř žádné materiální památky, přesto je jejich stopa v dějinách Bulharska, a potažmo celé Evropy nesmazatelná. Bulhaři považují bogomilství za „národní herezi“ a nezávisle na tom, jak o ní smýšlejí, zůstává důležitou součástí jejich vlastní identity.

Naším prvním průvodcem bude **Konstantin Jireček**. Český učenec, po právu u nás považovaný za otce balkanistiky, autor významné studie *Dějiny národa bulharského* (1876), který vstoupil do politických služeb v rodícím se moderním bulharském státě. V době, kdy Jireček působí v Sofii, prožívá tato nová stolice Bulharského knížetství urychlenou proměnu. V sousedství nově postavených budov se krčí „*chatrné chalupy a zříceniny z doby turecké*“ (Jireček 1888: 2). Jeho nadšení prvních měsíců střídá vystřízlivění, v městě obklopeném pohořím Vitoša bez železničního spojení se cítí odříznutý. V jednom z dopisů si Jireček posteskne, že Bulharsko neměl do té chvíle možnost procestovat (Dorovský 1983: 114). Součástí smlouvy, kterou uzavřel, když přistoupil na post generálního tajemníka na ministerstvu osvěty, byla dvouměsíční dovolená, kterou z části využívá k návštěvě Prahy, ale také, aby výtěžil z pobytu v Bulharsku maximum a poznal co největší část této země. Zejména v letech 1884–1885 realizuje delší cesty po Bulharském knížetství i Východní Rumélii, a to na vlastní náklady. Výsledkem je řada reportáží, které otiskuje od počátku 80. let 19. století v českém tisku a později jako ucelené dílo. Roku 1888 spatří světlo světa objemná kniha *Cesty po Bulharsku*. Krátce poté souhlasí s jejím překladem do bulharského jazyka a sám začíná pracovat na německém vydání. Vlastní dílo se skládá ze čtyř částí, ta první s názvem, který inspiroval i naši literární trasu „*Po obou stranách Balkánu*“, pojednává o trojici nejdůležitějších měst bulharských zemí: Sofii, Plovdivu, Velkém Trnovu a cestách, které je spojují.

Pokud dnes trvá putování autobusem z Plovdivu do Trnova necelé čtyři hodiny, Jireček popisuje tři různé varianty jak tuto cestu uskutečnit, všechny vyžadují několikadenní trmácení, zahrnující řadu přestupů a změnu dopravních prostředků. Veškeré cestovní nepohodlí bylo vykoupeno bohatým zážitkem, hned první dojem při pohledu na noční Trnovo Jireček hodnotí jako magický. Vyzdvihuje krásu nejen města samotného, nýbrž i jeho zasazení do krajiny: „*Trnovo je v Evropě pravé unicum ve svém spůsobu. Všickni cestovatelé byli překvapeni nejen malebností, ale i originálností celé krajiny: stolovité terrassy skalné, ostrovovité od sebe odtržené, šedé kolmé srázy bez života i vegetace a mezi tímto labyrintem přirozených akropolí podivně protkaná stříbrná páska Jantry.*“ (Jireček 1888: 161). Při bližším ohledání středověkého jádra města – Carevce, či Hisaru, jak byl nazýván Turky, převládá smutný dojem. Jireček nachází rozsáhlý objekt hradiště pustý a prázdný. Uvádí, že do války¹ zde bylo obydleno na sto tureckých domů, ale ty nachází již opuštěné. Ze středověké slávy paláců bulharských carů nezbylo nic, pouze celé místo lemuje poničená obranná zeď. Jedinou poměrně dochovanou budovou na Carevci je mešita Hisar-džamija s kupolí a minaretem (jejímu osudu se budeme věnovat ještě dále).

Nyní se posuneme o dvě desetiletí dopředu, které dělí dobu Jirečkovy objevné cesty do Trnova a rok 1907, kdy se rodí **Emilijan Stanev**. Po rodičích zdědil dvě vášně, které ho budou provázet celý život – po otci vztah k přírodě a lovu, po matce cit pro jazyk a literaturu. Zcela v tomto příspěvku pomineme starší Stanevovu literární tvorbu, v níž rozvinul talent pro pozorování přírody, který vyústil ve 40. letech vydáním několik sbírek animalistických povídek. Poválečný odklon v zájmu od přírody k člověku s jeho vnitřními konflikty jej vedl zprvu k sepsání dvou oceňovaných novel a později nejrozsáhlejšího díla Ivan Kondarev. V centru našeho zájmu budou tři historické středověké prózy. Jde o romány *Legenda za Sibin, preslavskija knjaz* (*Legenda o Sibinovi*)², a *Antichrist* (*Ancikrist*)³. Třetí prózou je novela *Tichik i Nazarij* (*Tichik a Nazarij*)⁴, která nebyla dodnes do českého jazyka přeložena. Právě v těchto dílech se filozoficky noří do bulharského středověku, s cílem podhalit cosi o duši moderního člověka. Před psaním zmíněných próz se Stanev intenzivně věnoval systematickému studiu historických materiálů, ale také v něm rezonovaly vzpomínky z toulek po rozvalinách trnovské pevnosti.

Rodný dům Emilijana Staneva se nachází v jedné z nejstarších čtvrtí – Varuša, na kopci naproti historickým centrům Trapezica a Carevec. Dnes stejná budova slouží jako spisovatelovo muzeum, pro tyto účely byly její interiéry přestavěny na počest výročí 80 let od autorova narození. Jedna z nejranějších vzpomínek, se kterou se světil, byl pohled z okna rodného domu na pevnost Carevec – konkrétně na kopuli mešity, která se tam v dané době nacházela. Pro zajímavost porovnejme původní vzpomínku „*Když jsem byl dítě, tak jedním z prvních dojmů, ne-li prvním, byla mešita v pevnosti, tj. Carevci, s červenou kopulí...*“ (Sarandev 1977: 123) s její literární adaptací v románu *Ancikrist*: „*Nikdy nezapomenu, jak jsem oknem našeho domu poprvé uviděl střechu paláce [...] a červené kopulky strážních věží*

¹ Rusko-turecká válka (1877–1878).

² *Legenda za Sibin, preslavskija knjaz* byla poprvé publikovaná na pokračování v časopise *Septemvri* v roce 1967. Z bulharského originálu, prvního knižního vydání, vydaného nakladatelstvím Narodna mladež (Sofie, 1968), ji přeložila a doplnila vysvětlivkami Ludmila Kroužilová. České vydání je doplněno doslovem „Od legendy k pravdě“ napsané Stanevovým přítelem, literárním historikem Petrem Dinekovem. Román vyšel v Praze roku 1977 v Lidovém nakladatelství.

³ První úryvky z románu vyšly časopisecky (*Literaturen front*, 1968 a *Septemvri*, 1968). Na základě prvního knižního vydání z nakladatelství Bălgarski pisatel (Sofie, 1970) do češtiny přeložila Hana Reinerová.

⁴ První úryvek novely *Tichik i Nazarij* vyšel v literárním týdeníku *Literaturen front* (č. 40, 1974), jako celek poté v časopise *Plamák* (1977). Novela samostatně knižně nevychází, poprvé byla vydána v rámci sebraných spisů *Izbrani proizvedenija v tri toma*. Tom 1 (Sofie, 1977).

připomínaly tatínkovu kumánskou čapku“ (Stanev 1976: 6–7). Je pozoruhodné, že právě nejranější dojmy má Stanev spojené právě s dnes již neexistující památkou.

Nad dnešním Trnovem se dávno netyčí věže minaretů a některou z osmanských mešit bychom hledali těžko (nepočítám zmenšeninu sofijské Banja Baši v trnovském muzeu miniatur), k potřebám muslimské menšiny slouží jediná, současná mešita v čtvrti Svatá hora. Na počátku 20. století bylo možné ještě spatřit zbytky čtyřboké mešity s kupolovitou střechou pokrytou olovem. Postavit ji dal, dle nápisu nad vstupními dveřmi, Ali Feruz Bej v roce 1435. Právě ona utkvěla Stanevovi hluboce v paměti. Stavba (první svého druhu v Bulharsku), která měla symbolizovat osmanské vítězství nad bulharskou zemí, se nepřímo propsala do románu rozjímajícím nad událostmi, které pádu bulharského carství předcházely. Mezi lidmi se tradovalo, že jako základ mešity posloužil královský kostel zasvěcený sv. Petce, nicméně archeologický výzkum provedený v 60. a 70. letech (před jejím definitivním strhnutím) tuto identifikaci vyvrátil. Vedle mešity stál vysoký minaret, který však nebyl příliš stabilní a často padal. Tato okolnost dala vzniknout legendě o konci turecké nadvlády v bulharských zemích. Po osvobození Bulharska byl minaret zbořen a objekt byl využíván jako vojenský sklad.

Od fragmentární vzpomínky se dostáváme k ucelenějšímu literárnímu obrazu Trnova, zachycené v románu *Legenda o Sibinovi*. „*Trnovo se podobalo obrovskému klášteru, přeplněnému duchovními i prostým lidem. V hostincích hučeli bojaři, po ranních bohoslužbách se krčmy plnily podnapilými mnichy, sluhy a pobudy, kteří se sešli z okolních tvrzí a klášterů, aby jim neušla podívaná, chystaná Borilem jako výstraha všem, kteří ztajili ve svých srdcích nenávisť k němu a církvi svaté*“ (Stanev 1977: 40). Do takového města přijíždí hlavní hrdina Sibin (literární fikce, pouze jeho jméno je vzato z nápisu nalezeného na stříbrné číši, z vykopávek v Preslavi) – místa, kde se má očistit víra a zároveň v něm pulsuje nekonečný hodokvas. Na lavici obžalovaných mají stanout představitelé bogomilského učení a jejich soudcem se má stát sám car Boril.

V Bulharsku se bogomilské učení objevilo poprvé za vlády cara Petra (927–969), tedy v době, kdy má bulharský stát za sebou více než dvě století vývoje. To znamená necelých sto let poté, co bylo přijato křesťanství jakožto státní náboženství, jež nemá mezi lidem zcela pevnou oporu, původní pohanství má stále silné kořeny, těší se podpoře jak obyčejného lidu, tak řady bojarů. Podmínky vzniku a šíření bogomilství vidí D. Angelov zejména v neutěšené sociální situaci (období neutuchajících válek s Byzantskou říší), dále v morální diskreditaci představitelů církve, kteří se rychle odchýlili od ideálů chudoby a stávali se držiteli velkých majetků a druhým pilířem feudální moci. Bogomilství se stane výrazem nespokojenosti poddaných proti feudálům, ale oslovuje masy také možná srozumitelnějším výkladem světa, jakožto kolbiště věčného zápasu dobrého Boha se zlým tvůrcem fyzického světa. Bogomilství není spojeno čistě s bulharskou říší, šíří se do okolních států, přežívá pád prvního bulharského carství a v době byzantské nadvlády dokonce sílí natolik, že proniká až ke dvoru v Cařihradu.

Během povstání, které vedli roku 1186 zakladatelé budoucí vládnoucí dynastie bratři Petär a Asen, se podařilo obnovit bulharský stát, nikoliv však v jeho původních hranicích – získat jižní regiony jako Thrákie a Makedonie si vytyčil za cíl později Kalojan. V tomto období panuje notná tolerance k bogomilům, při obsazení Plovdivu je Kalojan vítán jako osvoboditel. Situace se radikálně změnila v době, kdy trůn uzurpoval jeho vnuk Boril (1207–1218). Ten po zavraždění Kalojana začal pronásledovat všechny, kteří podporovali zákonného nástupce trůnu, tedy bojarské příznivce Asenovců. Vrcholem protibogomilských

perzekucí byl rok 1211, kdy byl ustanoven koncil do hlavního města Trnova. Sám car svolal koncil, osobně vyslychal kacíře a rozhodl, že články synodu budou mít sílu zákona. Důsledkem bylo zatracení hereze a tvrdé tresty pro jejich zatvrzelé stoupence – někteří byli popraveni, nebo vyhnáni z vlasti. Protokoly ze sněmu v Trnovu jsou uchovány v rukopisu zvaném Synodik bulharské církve nebo též **Synodik cara Borila**. Synodik obsahuje různorodý materiál. Jeho základ tvoří byzantský Synodik pravoslavné církve, k němuž byly doplněny články proti bogomilům, považovaných ne zcela správně za manichejce. Část, která se zabývá bogomilstvím, obsahuje odsouzení specifických dogmat ve formě anatématu. Nauka, jejíž autorství je připisováno popu Bogomilovi, zahrnuje odmítání Mojžíšova zákona, starozákonních proroků, modliteb, uctívání kříže a ikon, jeho stoupenci odmítají svátost přijímání a celé mystérium eucharistie.

Analýza bogomilských názorů, tak jak jsou předloženy v Borilově synodiku, odhaluje, že jde o pokračování učení, které ve své rané fázi popsal presbyter Kozma v Besedě proti heretikům. Že středověké církvi nedělali starosti heretici odpadlíci, ale také řada potulných kazatelů, mezi lidem rozšířená praxe magie a věšectví, dokazují další články v Synodiku. Přibývá nařčení z užívání magie a pohanských zvyklostí. „*Ti, kteří se oddávají nějakému čarování nebo vyprávění smyšlenek nebo nějakému kouzelnictví nebo prorokování, buďtež prokleti, třikrát*“ (Bechyňová, Hauptová 1982: 257). Ve zkratce se bogomilství vůči pravoslavné nauce liší ve třech zásadních oblastech, a to v kosmologii, christologii a eschatologii. Mezi nejkřiklavější odchylky v učení bogomilů oproti biblickému monoteismu je role Boha a ďábla při tvoření světa.

Právě kosmologický mýtus Stanev systematicky v Legendě parafrázuje. Vychází ze spisu Otázky Janovy⁵, a tohoto originálu se drží velmi věrohodně, byť používá bohatší literární jazyk. Jiný, tentokrát již čistě fiktivní mýtus o původu světa a člověka je v knize zaznamenán otcem Silvestrem. V jeho podání má v jinak zkaženém fyzickém světě očištnou roli ženský element – laskavost, která se šíří dotykem první ženy Evy. Později věrozvěst Silvestr opět přehodnotil své učení, tentokrát naprosto radikálním způsobem. Dospěl k názoru, že neexistuje Bůh ani Satan, které nahradil existencí dvou abstraktních mocností: silou vzniku a silou rozpadu.

Celkově Legenda o Sabinovi pojednává zejména o niterném zápase jedince: jaký postoj zaujme v chaosu světa, zda se duchovně přikloní ke křesťanské víře, jak je od šlechtice vyžadováno, či přijme bogomilskou doktrínu nebo zůstane věrný dávné víře předků. Město Trnovo v románu hraje jen kratší epizodu. V novele Tichik a Nazarij, která chronologicky na Legendu navazuje a tvoří jakýsi její dovětek, už Trnovo vymizelo zcela. Nazarij reprezentuje rigidní stránku bogomilství, opak filozofujícího Sibina, či niterného umělce Tichika. Stanev v posledně zmíněné krátké próze domýšlí osud jedné bogomilské osady a ústředním tématem je vnitřní boj o moc. Naopak v románu Ancikrist je hlavní postava bytostně svázána s osudem hlavního města Trnovgradu, potažmo osudem celé bulharské říše. Do popředí se dostává mnohem více historických událostí i skutečných osobností, které sehrály svou roli v posledních desetiletích před konečným pádem druhé bulharské říše. Stanev vykresluje bohatší mozaiku náboženských proudů, které v té době v Bulharsku působily. Bogomilství je líčeno ve své úpadkové podobě, typické pro 14. století, kdy došlo k setření hranice mezi ním a mesaliánstvím, na povrch se dostávaly extrémní projevy ve formě asketismu nebo naopak výstřednosti tělesného rázu. O tomto období máme informace z též biografie Theodosije Trnovského. Z jeho záznamů víme o působení dvou bogomilských kazatelů Kirila a Bosoty.

⁵ Spis Otázky Janovy (lat. Interrogatio Johannis) je považován za původní bogomilské dílo, které se dochovalo ve třech latinských rukopisech. Je známý pod dalšími jmény, např. Tajnata kniga (Tajná kniha bogomilů), jak ji ve své kompilaci bogomilských textů Bogomilski knigi i legendi (1925) uvádí Jordan Ivanov (srv. Ivanov 1970).

Jejich výstřednosti zahrnovala veřejná nahota a uctívání jakéhosi pohanského dubu. Oba byli vrženi do klatby roku 1350 na církevním koncilu a vyhnáni ze země. Bogomilské učení tím neustalo a o deset let později byl ze stejných důvodů svolán nový koncil proti všemožným heretikům. Tou dobou se v Bulharsku ovšem také šíří pravoslavná spiritualita zvaná hésychasmus, jakožto jedna z metod ke zbožštění. Vírou ve zbožštění těla se stává přímým protikladem k dualistickému bogomilství, které mezi fyzické tělo a božskou substanci klade nepřekonatelnou propast. Do Bulharska hésychasmus uvedl Teodosij Trnovský, což nás přivádí k dalšímu zastavení.

Kilifarevo jako centrum hésychasmu

Přibližně 14 km na jih od Velikého Trnova se nachází na pravém břehu řeky Belicy Kilifarevský klášter „Narození Panny Marie“. Hlavním písemným pramenem pro založení kláštera a jeho činnost v počátečním období je Život Theodosia z Trnovského, sepsaný po jeho smrti v roce 1363 konstantinopolským patriarchou Kalistou I. Původní pevnost poskytl car Ivan Alexandr jako dar Teodosijovi, aby zde r. 1348 založil klášterní školu. Opevněný klášter se nacházel od polohy dnešního kláštera několik set metrů výše, ve strmém kopci. O necelé půlstoletí později byl klášter obležen a vypálen Turky. Z pozdější doby existují spolehlivé údaje o přestavbě nového kláštera Kilifarevo z roku 1718. Ten byl v době řádění Krdžalijů poničen a naposledy byl renovován v letech 1839–1842, kdy mistr Kolju Fičeto postavil ústřední klášterní kostel, zasvěcený sv. Dimitrovi.

Počátky hésychasmu lze sice vysledovat již v mnišském prostředí 4. století, nicméně velké znovobjevení zažívá v kláštrech na Svaté Hoře (Athos) mezi 13.–14. stoletím. Proti tomuto učení vystoupil Barlaam z Kalábie, který obviňuje hésychasty z hereze mesaliánství. Naopak jeho věhlasným stoupencem a apologetou byl sv. Řehoř Palama, byzantský mnich ze 14. století. Poté, co byl hésychasmus oficiálně uznán jako legitimní forma náboženské praxe, se uchytil ve většině klášterů. Teodosij Trnovský (1300–1363) byl vysoce postavený bulharský duchovní a poustevník. Za svůj život vystřídal řadu klášterů, než byl zasvěcen do hésychasmu pod vedením Řehoře Sinajského. Za vlády cara Ivana Alexandra se významně podílel na iniciativě dvou koncilů, které vedly k odsouzení různých herezí. Před svou smrtí odešel do kláštera v Konstantinopoli. Mezi Teodosijovi žáky patřil Evtimij, který se později stal patriarchou, poslední hlavou středověké bulharské pravoslavné církve. Evtimij Trnovský proslul především jako vedoucí osobnost tzv. Trnovské literární školy, nejdůležitějšího kulturního centra druhého bulharského státu. Jak Teodosij, tak Evtimij Trnovský jsou důležité postavy v románu Ancikrist, sehrají roli duchovních učitelů hlavního hrdiny v období jeho mnišského duchovního vzletu. Stanev též zapracoval do textu jednu legendární událost s nimi spojenou. Příhodu, kdy Enjo-Theofil uží Teodosije Trnovského v okamžik jeho usilovné modlitby, obklopeného mystickou září, líčí pravoslavné prameny, že se přihodila Evtimijovi. Stanev však vynechává zajímavou souvislost, toto náboženské vytržení bylo údajně spojeno se zjevením budoucích událostí ovládnutí Bulharska Turky a zkázou jejich monastýru. Obojí se vyplní, nicméně v románové rovině je budoucí zkáza spjata s duchovním pádem hlavního hrdiny, s jeho proměnou v antikrista.

Evtimij v románu vystupuje jako jistý protiklad k Enjovi-Ancikristovi. Zprvu je moudrý duchovním mentorem po mystických zážitcích lačnického novice. Po období Enjova odpadnutí od hésychasmu a jeho následném morálním propadu se s ním setkává v předvečer soudu v žalární cele. Evtimij prokazuje hluboký soucit a pochopení pro klopýtání na složité duchovní cestě hrdiny. „*Předpokládal jsem, synu Teofile, že se oddáš ďáblu pro poznání a že vyhledáš peklo, neboť je nemyšlitelné, aby ten, kdo hledá Boha, nenahlédl také do pekel.*“ (Stanev 1976: 167). Nicméně v závěru románu, když Evtimij v nepřítomnosti cara vede

obranu Trnova proti Turkům, nevyužije možnost se vzdát a zachránit životy obránců města. Pro Evtimije je spása duše souvěrců důležitější, než jsou jejich životy. Za to jej Enjo obžalovává, že světci ulpělo na rukách více krve, než má na svědomí on sám. „*Vydals je pro slávu Kristovu a horního Jeruzaléma, pro triumf pravého Boha! Pro něj jsi prolil krev, kdežto já pro sebe a pro náš národ.*“ (Stanev 1976: 214). V tomto bodě morálně triumfuje románový Ancikrist.

Závěrem bychom si mohli položit otázku proč se vůbec Emilijan Stanev obrací k bulharskému středověku, době bogomilství, hésychasmu, a ke zkáze bulharského carství? Domnívám se, že kvůli tomu, že šlo o období těžkých zkoušek bulharské země, které nahlíží jako konfrontaci. Jako autentický střet protikladných národních, duchovních, konfesních, politických a v neposlední řadě lidských sil. Bogomilství je stavěno do protikladu k pravoslavnému křesťanství. Nelze říct, že by Stanev jedné z náboženských forem stranil. Byl známý svým kritickým pohledem k pravoslaví. Cílem Stanevovy literární sondy byl exkurz do historie, aby načrtl obrysy kořenů, které si dle jeho slov nese každý Bulhar v sobě. Snažil se filozoficky podchytit bulharského ducha. Jeho teze je následující: starý bulharský rod, po kterém zůstalo jen etnonymum Bulhaři, byl zničen trojím neštěstím: křesťanstvím, vlivem byzantské kultury a vybitím bojarských elit. Bulharský duch se vyčerpává neustálým bojem s nepřátelskými elementy zvenčí i zevnitř, na čemž mělo svůj podíl právě bogomilské hnutí a tím se zmenšuje jeho potenciál k vlastní kultivaci. Jisté východisko nachází buďto se shodě se Sabinem, a to v příklonu ve víru v Tangru, nebo v morálním překročení dobra a zla spolu s nietzscheánsky pojatým Antikristovi.

Emilijan Stanev jistě nebyl první, kdo se bogomilstvím ve svém literárním díle zabýval, kritická pozice vůči bogomilům se táhne už k nestorovi bulharské literatury, Ivanu Vazovovi. Ten se historickou látkou bulharského středověku zabývá ve dvou novelách: Svetoslav Terter (1907) a Ivan Aleksandăr (1907). V první zmíněné novele se sice bogomilové přidávají na stranu cara proti pustošícím tatarským hordám, a jsou proto hodnoceni jako „dobří křesťané“, nicméně v novele Ivan Aleksandăr líčí říši ve stádiu rozkladu, na čemž se podílí zástup vnitřních nepřátel vlasti, kam řadí celou plejádu heretiků včetně bogomilů. Vazov, věrný osvícenským myšlenkám, odsuzuje bogomilům přisuzovaný mysticismus jako temný závoj pověr halící náboženství. První modernistickou polemikou s Vazovovým konceptem byly Bogomilski legendi (Bogomilské legendy, 1912) Nikolaje Rajnova. Jejich publikací vyvolal rozruch v kulturním světě. Hermetická povaha díla sice přilákala čtenáře, ale těžký neprostupný jazyk narazil u dobových kritiků. Dílo Bogomilski legendi bylo jakousi rekonstrukcí bogomilských mýtů, byť pouhé čtyři legendy v této knize mají prokazatelně bogomilský původ. Ostatní jsou inspirovány jinými, bogomilství více či méně blízkými apokryfy. Bogomilství Rajnov pojímal jako vrcholnou syntézu východních dualistických systémů, což mu umožňovalo čerpat z tak širokého okruhu pramenných materiálů. Na poli historických románů má Stanev jednoho důležitého předchůdce a tím je Stojan Zagorčinov. Historický román ve třech částech Den posleden – den gospoden (Den poslední – den boží, 1931–1934) je jedním z vrcholů bulharské meziválečné literatury. Popisuje v něm dramatické události zlomové doby pádu Bulharské říše pod osmanskou nadvládu (podobně jako Stanevův Ancikrist). Zagorčinov sleduje duchovní život společnosti a doprovází jej úvahami o kořenech zla ve světě a o možnostech jeho nápravy. Bogomilské hnutí je v románu líčeno jako sociální utopie, ovšem jeho příslib nové společnosti se zdá být odsouzen k neúspěchu (srv. Szwat-Gylybowa 2017: 78–81). Emilijan Stanev vnáší do tématu hluboké filozofické úvahy o osudu a identitě jak na úrovni jedince, tak celé společnosti. Jeho závěry jsou ovlivněny jistým osobním skepticismem vůči náboženství obecně (být vyzdvihoval řadu důležitých osobností např. trnovské literární školy), ale také vůči směřování moderního

člověka. Je však zřejmé, že Stanev neusiloval o vědecké uchopení bogomilského odkazu, ale slouží mu více jako nástin doby, z které vyvozuje filozofické názory o konstituujících prvcích národa a jeho ducha.

Seznam použité literatury:

- Angelov 1987:** Angelov, D. The Bogomil Movement. Sofia: Sofia Press, 1987.
- Bechyňová, Hauptová 1982:** Bechyňová, V., Hauptová, Z. Zlatý věk bulharského písemnictví: výběr textů od X. do počátku XV. století. Praha: Vyšehrad, 1982.
- Dorovský 1983:** Dorovský, I. Konstantin Jireček: Život a dílo. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.
- Grudkov 2010:** Грудков, В. Житие на българския антихрист: Романът „Антихрист“ на Емилиян Станев. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани, 2010.
- Ivanov 1970:** Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. София: Наука и изкуство, 1970.
- Jireček 1876:** Jireček, K. Dějiny národa bulharského. Praha: Bedřich Tempský, 1876.
- Jireček 1888:** Jireček, K. Cesty po Bulharsku. Praha: Maticе Česká, 1888.
- Kosev 1986:** Косев, Д. К. и кол. История на Велико Търново: В три тома. Том 1. София: Отечествен фронт, 1986.
- Loos 1974:** Loos, M. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha: Academia, 1974.
- Sarandev 1977:** Сарандев, И. Емилиян Станев. Литературни анкети. София: Българската академия на науките, 1977.
- Stanev 1976:** Stanev, E. Ancikrist. Praha: Odeon, 1976.
- Stanev 1977:** Stanev, E. Legenda o Sabinovi. Praha: Lidové nakladatelství, 1977.
- Stanev 1982:** Станев, Е. Събрани съчинения. Том 6. Романи. София: Български писател, 1982.
- Szwat-Gylybowa 2017:** Szwat-Gylybowa, G. Bogomilism: the afterlife of the “Bulgarian Heresy”. Warsaw: Institute of Slavic Studies. Polish Academy of Sciences, 2017.